

“עליסה בארץ הנפלאות ספר משונה הוא – סיפורו הארוך והנפתל של תרגום סמיאטיצקי

1. מבוא

מאמר זה נכתב במסגרת מחקר רחב היקף על המתרגמים לעברית של הספרות היפה בתקופת היישוב, מסוף המאה התשע-עשרה עד אמצע המאה העשרים.¹ המחקר מתמקד בביוגרפיות הספרותיות של המתרגמים, בתנאי עבודתם ובמעמדם ביישוב בגישת המיקרו-היסטוריה, כלומר – כפי שהם עולים מראיונות, מחומרים ארכיוניים ומהעיתונות בת-הזמן (Munday 2014). כמקרה מבחן מנתח המאמר את אחת הפנינים הווירטואוזיות בתולדות התרגום לעברית – התרגום הראשון לעברית של ספרו של לואיס קרול **Alice's Adventures in Wonderland** (Caroll [1865] 1970) שראה אור לראשונה ב-1924 (תרפ"ד) בהוצאת אמנות, זמן קצר לפני שההוצאה עלתה ארצה ב-1925. במאמר זה אנו מבקשות להתחקות אחרי הנעשה מאחורי הקלעים של פרסום התרגום ולברר מה גרם לאריה לייב סמיאטיצקי,² שתרגם את הספר, לקבל על עצמו את המשימה, ולאחר מכן לבחון מה עלה בגורל תרגומו לאחר פטירתו, כל זאת לאור יחסיו עם מתרגמים אחרים ועם שושנה פרסיץ,³ שהקימה וניהלה את הוצאת אמנות.

¹ המחקר נתמך במענק של הקרן הלאומית למדע (375/22).

² אריה לייב סמיאטיצקי (1883–1945) עסק בתרגום ועריכה עוד לפני שעלה לארץ, בנוסף לעבודתו כמורה וכמפקח על בתי ספר יהודיים. הוא נדד בערי מזרח אירופה ומרכז אסיה, וכשהתגורר בוויילנה היה חבר במערכת העיתון **הזמן**. את תפקיד העורך הספרותי של הוצאת אמנות, תחילה באירופה ואחר כך בארץ ישראל, קיבל בהמלצת ביאליק. היה חבר בוועד הלשון.

³ שושנה פרסיץ לבית זלטופולסקי (1892–1969) הייתה מו"לית, אשת חינוך ופעילה פוליטית. עוד באירופה הייתה פעילה ברשת החינוך "תרבות". ב-1917 הקימה במוסקבה את הוצאת אמנות. ב-1925 עלתה ארצה עם ההוצאה. בארץ כיהנה במועצת העיר תל-אביב, ולאחר קום המדינה – כחברת כנסת מטעם סיעת הציונים הכלליים. ב-1968 קיבלה את פרס ישראל בחינוך.

המחקר עסק כבר לא מעט בתרגום של סמיאטיצקי (רגב 2002; שביט 2020; Weissbrod 1996), והמאמר הזה נכתב לאחר שמצאנו בארכיון שושנה פרסיץ בספרייה הלאומית נוסחים ערוכים של התרגום, שמסיבות עלומות לא ראו אור.⁴ זאת ועוד, מצאנו בספרייה הלאומית ובמכון גנזים חומרים ארכיוניים רבים על הוצאת אמנות, על שושנה פרסיץ שעמדה בראשה, ועל אריה לייב סמיאטיצקי ששימש כעורך הספרותי שלה מראשיתה, תחילה באירופה ולאחר מכן בארץ ישראל עד סמוך למותו ב-19.3.1945.

התברר לנו שבארכיון נמצאות שתי וריאציות של תרגום סמיאטיצקי, שבער לאחר מותו עריכה מסיבית אך לא פורסם מעולם בגרסה הערוכה, אף שכפי שנראה בהמשך, הוציאה אמנות לאור כמה וכמה תרגומים שחודשו. נוסף על תיקונים בכתב יד שנעשו בעמודים 1–76 בדפי הספר המודפס במהדורה שראתה אור ב-1952, נמצא תרגום מעודכן של הספר במלואו, כתוב בכתב יד, שאליו הועתקו בשינויים מסוימים התיקונים במהדורת 1952. מגמתם זהה: מודרניזציה של הלשון, היצמדות רבה יותר למקור וויתור מוחלט כמעט על ייחוד הטקסט שאפיין את התרגום משנת 1924. הנוסחים האלה והחומרים האחרים שמצאנו מאפשרים לנו ללמוד על היחסים בין עורך למתרגם, במקרה זה – העורך של הוצאת אמנות, על נורמות התרגום בימיו של סמיאטיצקי ועל השינויים שחלו בהן לאחר מותו.

הוצאת אמנות נוסדה במוסקבה על בסיס מצנטי בשנת 1917 על ידי שושנה פרסיץ, בתו של הבנקאי והמנהיג הציוני הלל זלטופולסקי (דיסקין 2022; Edelman 2006). לדברי אופק (1985: 32), מקור השם "אמנות" בשמו של בית הדפוס הרוסי "אמנות הדפוס" שממנו נרכשו האותיות העבריות עבור ספרי ההוצאה. הוצאת אמנות שמה לה למטרה להוציא לאור בעברית את מיטב הקלסיקה העולמית לילדים ולבני הנעורים, והיא פרסמה תרגומים של ספריהם של ולדמר בונסלס, אלפונס דודה, צ'רלס דיקנס, ז'ול ורן, הקטור מאלו, הנריק סנקביץ', תומס מיין ריד ועוד (שביט 1998; ניגר 2017: 93–95; דיסקין 2022: 65–68). התרגומים נעשו על ידי קבוצת מתרגמים שפעלו כמתרגמי הבית, ובהם: משה בן-אליעזר, יצחק לייב ברוך, ישראל דושמן, אביגדור המאירי, אברהם שמואל הרשברג, יוסף ליכטנבום, יצחק למדן, יעקב פייכמן, יהודה קרני, אברהם

⁴ ארכיון שושנה פרסיץ, סימול 2041 01 45* ARC.4.

שלונסקי, ישראל שף וחיים נחמן שפירא. לצד ספרי הקריאה לילדים ונוער, ברובם מתורגמים, פרסמה ההוצאה גם ספרי עיון ולימוד.

לאחר מהפכת אוקטובר עזבה ההוצאה את מוסקבה ונדדה בין ערים שונות, תחילה בברית-המועצות, שם שהתה בעיקר באודסה, ואחר כך במערב אירופה. ב-1920 קבעה את מושבה בפרנקפורט על המיין. בשנות פעילותה בגרמניה הוציאה קרוב לארבעים ספרי ילדים ונוער מתורגמים, בתדירות של ספר בחודש (אופק 1985: 35). בין 1925, שנת עלייתה ארצה, ל-1942 הוציאה לאור חמש מאות ספרים (גרינבלאט 1942: 369). בשנות הארבעים הצטמצמה פעילותה עד שנפסקה, אם כי בשנות החמישים והשישים עדיין ראו אור מחדש חלק מתרגומיה.

מי שקבע יותר מכל את אופייה של אמנות היה עורך ההוצאה אריה לייב סמיטיצקי. הוא זה שבחר את הטקסטים לתרגום וקבע את נורמות התרגום. כמו כן הוא תרגם בעצמו כמה ספרים, ונהג לחתום על תרגומיו בשמות עט שונים ובהם ל' סמן, א' אחירב, א. שמו, וגם "אלמוני". נוסף על ספרו של קרול, תרגם גם את **זקני בית הספר בוילובי** מאת טלבוט ביינס ריד (1943)⁵ ואת **המסע הגדול של ביבי** מאת הסופרת הדנית קרין מיכאליס (1944), וכן ערך את **הלב** בתרגומו של יום-טוב הלמן (דה אמיצייס 1923). נורמות התרגום באותן שנים לא חייבו את ידיעת שפות המקור – אנגלית, דנית ואיטלקית בספרים המוזכרים לעיל. לעומת זאת ייחסו ב"אמנות" חשיבות רבה לסגנון, לצורה האסתטית ולאיכות ההפקה, שזכו לשבחי הביקורת. עם מלאת עשרים וחמש שנים להוצאה כתב עליה **במאזנים** הסופר והמבקר נתן גרינבלאט:⁶

ומצינו ב"אמנות" קו אחד המפלה אותה לטובה, – והוא הניפוי בתוכן ובצורה, בבחירת החומר ובטיב עריכתו והוצאתו. ובאותה איכות משובחת, שנתברכה בה הוצאה זו, לא זכתה מן ההפקה; שניים הם שהיו שוקדים על מלאכתה כל הימים, שיגעו וטרחו, נתלבטו ונתנסו במסות ותלאות רבות ושמרו על הרמה שלא תרד ועל הפעולה שלא תזדלזל, וגזרו על הקלוקלות והסובין שיורחקו מגבולם, – הלא הם העורך "הנעלם" א. סמיטיצקי והמו"לית הידועה לנו שושנה פרסיץ. סמיטיצקי מצומד זה

⁵ הספר ראה אור בעם עובד.

⁶ נתן גרינבלאט (גורן) (1887-1956) היה סופר, עיתונאי, מסאי ומבקר יידי ועברי, מחנך עברי ועסקן ציוני בליטא וביישוב, איש תנועת העבודה. כתב בעיתונים הארץ, דבר, המפעל הצעיר ובכתבי העת הספרותיים מאזנים, גיליונות תזית. שימש כחבר הוועד המרכזי של אגודת הסופרים העברים בישראל.

עשרים וחמש שנים ל"אמנות" ותורם לה ממיטב אוניו, מטעמו, בקיאותו וחרירותו הלשונית ועושה במלאכתו, מלאכת העריכה, ביגיעה ובהשראה כאחת, שכן אין לפניו בהרבה מקרים "תיקוני לשון" בלבד, אלא יציקה מחדש ומתן דמות לדברים פגומי-צורה. ובהרבה ספרים שיצאו ע"י "אמנות" – חלק העורך הלמדוי [מלשון למ"ד ו"י] רב להפליא.

ואשר למו"לית – בלי המרץ, פעילות התמיד והטעם הטוב שלה – לא הייתה 'אמנות' מחזיקה מעמד במשך חצי יובל, בתהפוכות העיתים, במכשולים ותקלות, וללא ערות ועזרה מוסרית מצד הציבור. (גרינבלאט 1942 : 369)

גם לאחר שנים תואר סמיאטיצקי כ"אחד מבחירי העורכים והמסגננים בספרות-הילדים העברית, אדם בעל חוש לשוני נדיר, טוב-טעם ומתרגם אמין" (אופק 1985 : 33). עם זאת, מן החומר הארכיוני עולה שהיום-יום של הוצאת אמנות היה עתיר קשיים ועימותים, לרבות בין סמיאטיצקי למתרגמים שעבדו עבור ההוצאה ובינו לבין שושנה פרסיץ. במאמר זה נתייחס לשתי פרשיות לא מוכרות: הראשונה נוגעת ליחסי עורך-מתרגם, במקרה זה יחסיו של סמיאטיצקי עם המשורר והמתרגם יהודה קרני על רקע התרגום לעברית של ספרו של קרול (סעיף 2), והשנייה ליחסה של ההוצאה לסמיאטיצקי בסוף ימיו ולאמנותו לאחר מותו (סעיף 6).

2. מסירת עבודת התרגום ליהודה קרני והסכסוך הכספי איתו

עבודת התרגום על ספרו של לואיס קרול נמסרה תחילה ליהודה קרני (וולובלסקי)⁷, שהועסק כמתרגם על ידי הוצאת אמנות עוד כשההוצאה שכנה באודסה. מהתכתבות בין קרני לסמיאטיצקי עולה שקרני סבר שיש להוסיף על התשלום שהיה אמור לקבל, ופנה לסמיאטיצקי שפעל גם כנציגה של ההוצאה בכל הנוגע לתשלום עבור תרגומיו. על התרגומים נמנו ספרו של קרול, המכונה אצל קרני "מה שראתה אליסה בארץ הפלאות", וכן **הקלברי פין** (כתוב היקלברי) ולורד פונטלרוי הקטן (לורד פונטלראי).⁸ לטענת קרני שולם לו אומנם הסכום

⁷ יהודה קרני (וולובלסקי) (1884–1949) היה משורר, עיתונאי, עורך ומתרגם. עוד לפני עלייתו היה פעיל בתנועה הציונית ונבחר כציר בקונגרסים הציוניים מטעם תנועת פועלי ציון. כתביו כוללים רשימות, שירים – בהם גם פוליטיים, מאמרים ומסות. שימש כחבר מערכת **הארץ**.

⁸ **הקלברי פין** בתרגומו של י" קרני ראה אור בהוצאת אמנות בשנת 1928. ככל הידוע לנו תרגומו של קרני ל**לורד פונטלרוי** לא ראה אור.

שסוכם עם ההוצאה, אבל לאור האינפלציה ועליית המחירים של מצרכי יסוד כמו לחם ונרות, סבר שעל ההוצאה להעלות את שכרו גם אם החוזה ביניהם אינו מחייב זאת:⁹

בנוגע לספר זה אין לי שום זכות משפטית לדרוש שתוסיף לי על השכר, כלומר על 600 רובל לכל גיליון. רשות משפטית אין לי. פה יש רק ענין של יושר. והיושר הוא דבר הנשמע לכמה פנים. הלא עפ"י היושר מצאה אמנות כי אני בכלל חייב לה כסף. ואם נדבר ביושר אז מידת היושר נותנת כך: בעד חצי הספר אני צריך לקבל 600 רובל לגיליון ובעד חציו השני אמנות צריכה להוסיף מפני שספר זה תרגמתי באותו הקיץ שמחיר הלחם עלה פתאום משלושים עד 120 רובל הפונט. וכל יום הוצאתי 20 רובל לקניית נר. [שם לא ברור] יוכל להעיד על זה. ספר זה יחזיק 8 או 9 גיליונות: החשבון לא כל כך קשה.

ממכתבו של קרני עולה המצוקה הכלכלית הקשה ומכמירת הלב שממנה סבל. הוא התקשה לשלם את שכר הדירה ונאלץ למצוא קורת גג אצל חברים ולעיתים סבל חרפת רעב ממש:

היו ימים שאכלתי חתיכת לחם יבש לחם של קש ממש ולא התאוננתי בפני איש והמשכתי את עבודתי ובאמת בעבודה נשתכח רעבוני. אח"כ עברתי לביתו של דרונוב. שמע ידידי איך חיתי בימים ההם יודע אני רק לעצמי. היו ימים שלא בא אוכל אל פי. היה שבוע אחד שארבעה ימים בזה אחר זה לא טעמתי שום דבר.

כפי שנראה בהמשך, סמיאטיצקי, שפעל במקרה זה כבא כוחה של שושנה פרסיץ, חווה בעצמו מצוקה כלכלית, ולאחר פטירתו נותרה אלמנתו חסרת כל.

3. האכזבה מתרגום קרני והחלטתו של סמיאטיצקי לתרגם את הספר

בעצמו

בעוד שקרני הלך על מצוקתו הכלכלית, הלך סמיאטיצקי על טיב התרגום של קרני. במכתב ששלח או התעתד לשלוח למשורר יעקב פיכמן ב-1925, שלוש שנים

⁹ מכון גנזים, ארכיון יהודה קרני, מס' 293, סימול 5870. ההתכתבות בין קרני לסמיאטיצקי נמשכה כמה חודשים בין 22.7.1922 ל-29.12.1922. מכתבו של קרני, שממנו נלקח הציטוט לעיל, ארוך, למעלה מעשרה עמודים, וייתכן שמדובר ביותר ממכתב אחד. חלק מהדפים מחוקים ומטושטשים. המכתב המצוטט נשלח מחיפה ב" בטבת, כלומר לקראת סוף ההתכתבות בין סמיאטיצקי לקרני בדצמבר.

לאחר ההתכתבות עם קרני,¹⁰ ביקר בחריפות את התרגום של קרני בלי לברור במילותיו. הוא האשים את קרני בחוסר הבנה של הטקסט, בחוסר רגישות ליופיו ובכך שרמס את המקור עד שחינו אבד: "טמטום כזה לא יתואר ולא ישוער", "עיניו כהות מהתענג על חינה, שפתיו מטובקות [מוכתמות בטבק בכתוב חסר ובניקוד] מהרגיש את עדנתה, חוטמו אטום מהריח את בושמה", "מעך ומעך עד שיצאה נשמתה".

ממכתבו של סמיאטיצקי לפיכמן אין לדעת אם קרני השלים את המלאכה. בכל מקרה, סמיאטיצקי, שהתכוון תחילה רק לערוך את התרגום, כפי שנהג בדרך כלל, תרגם בסופו של דבר את הספר. לא ברור אם קיבל את ההחלטה הזאת בגלל הסכסוך הכספי עם קרני, או בגלל העבודה הרבה שדרשה ממנו עריכת התרגום. את הקושי בעריכת תיאור תוך שימוש באלוזיה לספרו של קרול (המחיקות כאן ובהמשך – במקור):

ורק אחרי שנגשתי לעריכה (תם אני, לא אדע [מחיקה לא ברורה] מילה זו "עריכה" מי חידש אותה ולא יזו צורך, ~~הלא-ואנו~~ יש לנו מלה מצוינה ומלאה חן, והדרת שיבה חופפת עליה – "עבודת פרך"?), ובכן, לאחר שעבדתי עבודת פרך זו כחוברת שלמה ופכרתי את האגוז – אורו עיני [מחיקה לא ברורה] וקראתי ~~מנהגות~~ בגילה, ברינה, בדיצה בחדוה רבה – אוי לי ואבוי לראשי! הילדה איננה ואנה אני בא.

יחסו של סמיאטיצקי לספרו של קרול השתנה בהדרגה. תחילה גרמה לו קריאת הספר לאי נוחות והוא חשש שאינו מצליח להבינו. ככל הנראה ניסה לפענח את הסיבות לפופולריות של הספר בארץ מוצאו, וכדי להמחישה ציטט להשוואה מילים משיר קומי ברוסית ומשורת הפתיחה של **ייבגני אונייגין** לפושקין, שאין איש ברוסיה שאינו מכיר אותם.¹¹ בסופו של דבר נשבה בקסמם של הספר ומחברו:

¹⁰ פרנקפורט, 1.2.25. מכון גנזים, ארכיון יעקב פיכמן, מס' 8, סימול 2603. בארכיון שני טקסטים כמעט זהים, ולנוכח המחיקות הרבות, יתכן שאחד מהם הוא טיוטה של האחר, או שמא שניהם טיוטות. יעקב פיכמן (1881–1958) היה משורר, עורך, מבקר ספרותי ומתרגם. חתן פרס ישראל לספרות. שימש כעורך של כתבי העת **מעברות**, **השילוח** ו**מאזנים**. ערך מקראות שירה וסיפורת והוציא לאור ביוגרפיות של אנשי ספרות עבריים. נוסף על כתיבת שירה עסק בתרגום וכתב ספרי ילדים.

¹¹ תודה לד"ר טניה ווינובה מהמחלקה לתרגום וחקר התרגום בבר-אילן על הפענוח.

שולח אני לך את עליסה שלי, אך אגלה לפניך את לבי: בידיים רועדות אני שולחה אליך. זה כחצי שנה יצא הספר לזמן הזה, לא ספר כי אם מטווה קרני שמש [ניסוח חליפי מחוק: קרני גוהות], ואין רואה ואין שומע, כאילו אינני. ומי יתן ולא [וארכה שתיקה זו עד העולם, שאני יפה לי שתיקה זו כנראה. שאני רגע ואבאר לך את דברי ואדברה. ספר זה, ראש-ראשון הוא לכל ספרי מקרא לבני הנעורים באנגליה. אין לך בארץ זו איש או אישה גדול או קטן אשר לא יזכור את עליסה מיום דעתו קרוא [ניסוח חלופי שלא נמחק: אשר לא ידע את עליסה מנעוריו]. וצי וכתב את הספר הזה פרופסור למתמטיקה! בדרך ברכת תום ויילדות עולם ברך אלוהים היה-את] האיש ונפש-הזה וצחוק תינוק פדע על שפתיו [...] עליסה בארץ הנפלאות – ספר משונה הוא ואין "הגדולים" מסוגלים להבין בו שתי שורות. אודה ולא אבוש, כשקראתיו בפעם הראשונה לא עמד בי כוח אלא עד דף שלוששים או ארבעים. לא הבינותי, פשוט.

המחיקות הרבות במכתב מעידות על סערת הנפש שעוררה פרשת התרגום אצל סמיאטיצקי, על המאמץ העצום שהשקיע בו, וכפי שנראה בהמשך, גם על אכזבתו מקבלת הפנים האדישה שבה התקבל התרגום. בסופו של דבר התפרסם כאמור התרגום תחת אחד משמות העט של סמיאטיצקי, ל' סמן, וכך הוא מוכר עד היום.

4. מאפייני תרגומו של סמיאטיצקי

תרגומו של סמיאטיצקי הוא אחת הדוגמאות המובהקות ביותר לנורמה של ביות הטקסט (רגב 2002; Weissbrod 1996), שאפיינה את ספרות הילדים העברית המתורגמת בשנות העשרים והשלשים של המאה העשרים (שביט 2020). סמיאטיצקי בחר לא לשמר את תכונותיו של הספר שהפכו אותו ל"משונה" בעיניו, אלא להטמיע אותו בלשון ובתרבות היהודית והעברית, ובכך ביקש אולי לקרבו לקוראים הצעירים. לשון התרגום בכל היבטיה מעוגנת במקורות הקנוניים של היהדות, כפי שהיה מקובל בשנות העשרים ואף מאוחר יותר (טורי 1977: 135–225). עליסה הפכה לילדה יהודייה, וכל סביבתה שונתה בהתאם (שביט 2020: 36). השינוי ניכר בשורת היבטים שכבר נדונו במחקר – שמות, אלוזיות, פרודיות ומשחקי מילים – ונחזור כאן רק על עיקרי הדברים. סמיאטיצקי החליף את שמות הדמויות בשמות עבריים, המרה המרמזת לפי רנה ליטוין באחרית דבר לתרגומה להשפעת התרגומים לרוסית, שבהם

נקראה הילדה אניה או סוניה (קרול 1997 : 209). אליס של קרול, אליסה אצל קרני, הפכה אצל סמיאטצקי לעליסה, מעין פשרה בין השם הזר לבין השם "עליזה" בעברית. דמויות המשנה אף הן קיבלו שמות חדשים, לדוגמה, מרי-אן, ששמה הוא שם גנרי למשרתת (Carroll 1970 : 55), הפכה לחנה-דבורה (קרול 1924 : 40) ומייבל, חברתה של עליסה, הפכה לשרה (Carroll 1970 : 37 ; קרול 1924 : 18–19 ; שביט 2020 : 36).

האלוזיות עברו ייחוד. בכותרת **עליסה בארץ הנפלאות** נרמז חג החנוכה ; "על הניסים ועל הנפלאות" הוא קטע מהתוספת לתפילת עמידה ולברכת המזון ששולב בשיר חנוכה מאת אברהם אברונין.¹² רמיזה נוספת לחנוכה מופיעה בהסבר לחיכוכו של חתול צ'שיר, המחייך, או בניסוחו של סמיאטצקי "מגחך", כי הוא נזכר בלביבות שאכל בחנוכה (קרול 1924 : 71 ; שביט 2020 : 51–52). זאת לעומת המקור שבו, לפי הסבריו של מרטין גרדנר בספר המוער, מהדהד קרול ביטוי נפוץ בזמנו : "Grin like a Cheshire cat" (Gardner in Carroll 1970 : 83). גם המילה "פך" כתחליף ל-jar מרמזת לחנוכה בגלל הסיפור על פך השמן שהספיק לשמונה ימים (Carroll 1970 : 27 ; קרול 1924 : 3).

בספרו של קרול משולבות פרודיות על שירי ילדים ויקטוריאניים מוסרניים, שהמיר סמיאטצקי בפרודיות על טקסטים שקוראיו היו עשויים להכיר. כך, הפרודיה של קרול על שיר הילדים הפותח במילים "Twinkle, little star", שבה הוחלף הכוכב בעטלף (Carroll 1970 : 98), הפכה אצל סמיאטצקי לשיר המשלב את תפילת ההבדלה וההגדה של פסח (קרול 1924 : 87 ; רגב 2002 : 129 ; שביט 2020 : 49–51). הפרודיות המשבשות טקסטים מעולם היהדות מעידות על הבלבול הפוקד את עליסה בארץ הנפלאות, אך לא נשמרה בהן הביקורת של קרול על החינוך הבריטי בן-הזמן ועל בורותה של אליס בענייני היסטוריה, גאוגרפיה וחשבון.

קרול הרבה במשחקי מילים שמילאו תפקיד כפול : מצד אחד הם נועדו לשעשע את הקוראים הצעירים, ומצד אחר נתנו ביטוי לרעיונותיו על לשון,

¹² אברהם אברונין (1869–1957) היה מורה וחוקר של הלשון והספרות העברית. השתתף בעריכת כתבי-העת **לשונו ולשונו לעם** ופרסם בהם ממחקריו. היה חבר ועד הלשון וחבר-כבוד של האקדמיה ללשון העברית. את שיר חנוכה הנזכר לעיל כתב על פי מקור יידי. ראו : <https://www.zemereshet.co.il/m/song.asp?id=1108>

מתמטיקה ולוגיקה, ובזאת תרמו לרובד הפילוסופי של הספר, אשר הוא – בין השאר – מאפשר את פנייתו הבר-זמנית לילדים ולמבוגרים (שביט 1996 ; Shavit ; 1980 Weissbrod). סמיאטיצקי המיר אותם במשחקי לשון הנטועים בשפה העברית. לדוגמה, במהלך המשפט שעליו מסופר בפרק 12 נוצר משחק מילים כתוצאה מהבלבול ההומופוני בין האות T למילה tea (Caroll 1970 : 148). סמיאטיצקי החליף אותו במשחק מילים המבוסס על בלבול בין "טיי...ימחול" ל"תה עם חול". כשהכובען נקרא לעדות הוא מזמר מתוך בהלה קטע מתוך תפילת הבדלה: "חטאותינו הוא ימחול.../ תריי, טיי-טיי-טיי... ימחול" והמלך חושב בטעות שהוא אמר "תה עם חול" ומגיב על כך בזעם (קרול 1924 : 142 ; Weissbrod 1996 : 226).

כפי שמתברר מהאלוזיות לחנוכה, החגים הנחגגים בעולמה של עליסה הם חגים יהודיים. נוסף על חנוכה, נזכרים בתרגום חג הפסח, המהדהד גם בפרודיות על ההגדה, וחג פורים. כשהוזכר אצל קרול חג המולד, המיר אותו סמיאטיצקי בראש השנה (Caroll 1970 : 35 ; קרול 1924 : 15 ; שביט 2020 : 41). גם הכשרות נשמרת בקפידה בעולמה של עליסה. אצל קרול, הדוכסית מטיחה בתינוק את העלבון "חזיר", וכפי שמאפשר העולם המתואר בספר, הוא אכן הופך לחזיר (Caroll 1970 : 83 ; שביט 2020 : 44). אצל סמיאטיצקי הוחלף החזיר בדג. כדי לבצע המרה זו שכתב סמיאטיצקי את כל הקטע המתאר את המטמורפוזה, וכן את הסביבה שבה היא מתרחשת: אצל קרול, החזיר הולך ליער, ואצל סמיאטיצקי הדג מפרס עד שהוא נופל לנחל הסמוך.

תרגומו המיוהד של סמיאטיצקי פינה את מקומו במרוצת הזמן לתרגומיהם של אהרן אמיר (קרול 1951), אוריאל אופק (קרול 1987), רנה ליטוין (קרול 1997) ועטרה אופק (קרול 2012), וזאת נוסף על שפע גרסאות מקוצרות. התרגומים המאוחרים יותר מציעים פתרונות שונים לתחכום הלשוני של קרול, ומכוונים לקהלי יעד שונים (כך, לדוגמה, שילבה רנה ליטוין בתרגומה, המיועד לקהל בוגר יותר, את מערך ההערות של מרטין גרדנר והוסיפה מידע רב על הספר באחרית דבר). אך בכלם חזרה גיבורת הספר להיות ילדה אנגלייה, וסביבתה ועולמה התרבותי השתנו בהתאם.

5. התקבלות תרגומו של סמיאטיצקי

כאמור, סמיאטיצקי התאכזב מהאדישות ומהקריירות שבהן התקבל תרגומו, למרות המאמץ הגדול שהשקיע בו. במכתבו לפיכמן¹³ כתב: "זה כחצי שנה יצא הספר, ובכל פעם שאני פותח גיליון חדש של 'העולם' ואני מוצא בו רצנויה על עליסה ישמח לבי ויגל כבודי אף בשרי ישכון לבטח" (ההדגשה במקור). באמצעות אירוניה ביטא את חששו שהספר המתורגם לא יובן: "הגדולים אינם מסוגלים להבין את הספר הזה והקטנים? הקטנים שלנו היבינו?" (ההדגשה במקור).

הסבר אפשרי ליחס האדיש לתרגום הוא שהקוראים והמבקרים לא ידעו איך לגשת אליו – בדומה לסמיאטיצקי עצמו בראשית עבודתו עליו. ייתכן שראו בו ספר ילדים ולא ייחסו לו חשיבות מיוחדת. כך למשל כתב עליו נתן גרינבלאט: "יודע אנוכי שבני הקטן נהנה... שענינו מבריקות כל כך מחדווה כשהוא קורא 'עליסה בארץ הנפלאות' ובוה סגי ליי" (גרינבלאט 1924: 12). רק ב-1946, שנה לאחר פטירתו של סמיאטיצקי, כשהופיעה מהדורה נוספת של הספר (מהדורת תש"ו), התפרסם מאמר בעיתון **הארץ** שנכתב על ידי מבקר שחתם בשם אוח.¹⁴ הכותב, המתפעל מהסגנון העברי "הפשוט ומקסים כאחד", מציין את הרכיב הסאטירי בספר, שייתכן שהקורא הצעיר אינו מסוגל לממשו, ומתייחס במיוחד לחידת זהותו של המתרגם:

אבל אלה המעטים מן הגדולים, בעיקר כמובן מורים, שחובה עליהם להיות מצויים אצל ספרות מסוג זה, קראו כן תמיהו: מי הוא זה אותו אשף, ל. סימון [כך במקור], הכותב עברית כזו? מי הוא הפדגוג, שנוסף לעברית הנאה ייהד ספר אוניברסאלי זה [...] ורק יחידים מועטים, מן המקורבים להוצאת "אמנות", ידעו, שאיש פלאי זה, ל. סימון, הוא העורך הספרותי של "אמנות", א. ל. סימיטיצקי, שלפני חודשים אחדים נסתלק לעולמו, בשנת ה-63 לחייו. (אוח 1946: 5)

¹³ ר' הערה 10 לעיל.

¹⁴ ככל הנראה מדובר באפרים תלמי, שכתב במדור "במשעול הספרים" שבו התפרסמה גם רצנויה זו. תלמי (1905–1982) היה סופר ומשורר, מתרגם, עיתונאי ועורך. פרסומיו הראשונים ראו אור בדו-שבועון **הד הנוער** שיצא בוורשה. בארץ עבד תחילה כפועל חקלאי וכשומר שדות. ב-1944 הצטרף למערכת העיתון **דבר**, ושימש בין השאר כעורך **דבר לילדים**.

במהדורה זו, כמו גם במהדורה השלישית והאחרונה שיצאה ב-1952 (תשי"ב), נכללו תמונתו של סמיאטיצקי ושמו בכתב ידו, וכך התאפשר לזהותו ולהנציחו כמתרגם הספר. עם זאת, כפי שנראה בהמשך, לאחר שיצאה מהדורת 1952, וכנראה כבר באותו עשור, הורגש צורך לערוך ולעדכן את התרגום. התיישנותו והחלפתו בתרגומים חדשים יותר לא פגעו אומנם בהערכה כלפיו, אך הוא נחשב לתרגום שהיה טוב לזמנו. כך עולה מאחרית דבר של רנה ליטוין, שבה שיבחה את תרגום סמיאטיצקי כתרגום "המוכיח מודעות לא-מבוטלת למאפייני הטקסט הקרולי" (קרול 1997: 207), בוודאי לאור מצב העברית ונורמות התרגום בימיו: "ראוי לציין, שבמסגרת הנורמות הללו פעל סימן-סמיאטיצקי בכישרון ובחן כובשי-לב אפילו היום. אם לקחת בחשבון את מצבה של העברית באותם הימים, תרגומו הוא דיבורי וחינוי ביותר ומעיד על ידע, יכולת וכושר אמצאה לשוניים מעוררי התפעלות" (קרול 1997: 209).

6. בין המתרגם לעורך

ממכתביו של סמיאטיצקי עולה שהוא ניהל דיאלוג מתמיד עם המתרגמים, התדיין אתם על התרגומים והציע פתרונות משלו כאשר פתרונות התרגום שלהם לא נראו לו. נראה שהיה רגיש במיוחד לתרגום שירים, וייתכן שתרגום השירים על ידי קרני היה אחד הגורמים שהובילו להחלטתו לא להסתפק בעריכת התרגום אלא לתרגם את הספר בעצמו. במכתב לאביגדור המאירי (פירשטיין) כתב בזהירות רבה, ככל הנראה כדי לא לפגוע בהמאירי, על השירים שנכללו בתרגומו ¹⁵: **למינכהויון**:

בספרך **מינכהויון** באו שני שירים. האחד, ממש, נפלא [...] והשני – שיר שבח ... למינכהויון. את השיר הזה צריך לתקן, כלומר, לשנות [ההדגשה במקור] את החרוז הראשון ואת האחרון. הספר הזה, כידוע לך, ניתן לנערים מבני שנים עשרה ואפילו מבני עשר, ושורות כאלה, כמו החרוז

¹⁵ נשלח מגרמניה ב-1922, ללא ציון שנה, אך כנראה בראשית שנות העשרים, מכיוון שהספר שבו מדובר ראה אור ב-1923. מכון גנזים, ארכיון אביגדור המאירי, מס' 119, סימול 38997. אביגדור המאירי (פירשטיין) (1890–1970) היה סופר ומשורר עברי יליד הונגריה. מנעוריו היה פעיל ציוני, ובמקביל עסק בכתיבה עיתונאית בהונגרית ובכתיבה ספרותית בעברית. עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה גויס לצבא האוסטרו-הונגרי ונפל בשבי הרוסי, שם שהה עד ששוחרר בעקבות מהפכת 1917. לאחר עלייתו ארצה כתב בעיתונים **הארץ** ו**דואר היום**. ייסד את התיאטרון הסאטירי "הקומקום". פרסם ספרי שירה, סיפורים ורומנים, ותרגם ספרים רבים מהונגרית ומגרמנית. חתן פרס ישראל בספרות עברית לשנת 1968.

הראשון, אי אפשר לתת אפילו לגדולים. והנה אני מעתיק לך את כל השיר, כדי שתראה במה הכתוב מדבר ומה לתקן. היות ששיר זה לא תרגום [הדגשה במקור] הוא, כי אם "יצירה" חופשית, או "על-פי", לא יקשה ממך לחבר אחר. והנה אף אני הקטן הייתה עלי יד השירה ורוח בטני הציקתני וברכת המוזה סמכתני שירים לדבר, חרוזים לחבר ועם משוררים להתגדר, לפצוח פי בפצח (הוי, לו ידעתי, מה זה קצח!), בענווה ולא בעזות מצח, שהרי דברי לא יראו אור עד נצח, ממש, רצח, ועתה קבל נא את שירתי, בת-גְרָנִי [כנראה מלשון גורן] ומדושתני [מדושה – תבואה המוכנה לדישה], אשר ברכני אלוהים להנאתי, ופרוש עליה כנפיד, כרוב חסידך, והשתמש בה כרצונך, ברוב עדנה ורוך, כהלכה ולא במוך.

כעורך וכמתרגם התאכזב סמיאטיצקי מחוסר העניין בספרים המתורגמים, וביטא את אכזבתו על ידי קישור אירוני בין תפוחי הזהב המתגוללים על הקרקע בפרדסי יפו לספרי הוצאת אמנות, שלדבריו גם בהם אין חפץ: "כי דע לך", כתב לפיכמן, "לא רק אבטיחים איוותה נפשי, וענבי בסרביה לאו דווקא. הנני לצאת ידי חובתי בתפוחי זהב אלה הנופלים ארצה בפרדסי יפו ומתגוללים כספרי 'אמנות'".¹⁶ כמו כן קבל באירוניה על האווירה הקשה בקרב חוגי הספרות ועל המריבות בין אנשי הספר. כך, לדוגמה, תיאר, באותו מכתב לפיכמן, את הכותבים בעיתון **הארץ**:

והיה כי תבוא אל "הארץ" אשר נתן ד' אלוהים לגליקסון [עורך העיתון] ועיניך תחזינה את פוירשטיין [אביגדור המאירי] מניף ידו במקל על ראש [דב?] קמחי, וקמחי יורק בפני פוירשטיין, לכל הפחות, שלוש פעמים, בזו אחר זו.

כפי שאפשר לראות, מכתביו הפרטיים מתובלים בהומור ציני ובאירוניה. כאמור, ספרו של קרול עורר בו תחילה תחושת זרות ונראה לו "ספר משונה". הוא התקשה להבינו ועצר בקריאה ראשונה לאחר שלושים או ארבעים העמודים הראשונים. אבל מאוחר יותר השתנה יחסו, וייתכן שהאפשרות להביא לידי ביטוי בתרגום את חוש ההומור שלו היא שגרמה לו בסופו של דבר לחוש קרבה לספר ולהתמודד עם האתגרים שבתרגומו.¹⁷

¹⁶ ר' הערה 10 לעיל.

¹⁷ תודה לד"ר איילת כהן על תובנותיה בעניין זה.

ממכתביו לא נעדר גם הומור שחור, הכורך צחוק ומוות, מעין זה שיכול היה למצוא בשפע בספרו של קרול, לדוגמה בקריאה החוזרת של המלכה לערוף את ראשו של כל מי שאינו נושא חן בעיניה, גם אם הוא קלף ואין לו ראש. במכתב לסופר והמתרגם צבי וויסלבסקי, שאליו הוא פונה כ"ידידי", הוא מציע לו להתאבד בצוותא:

וששאלתני: פרנסה! חז"ל אמרו: "כל זמן שאדם חי יש לו תקווה", עכשיו אם אתה לו שמעני, הלוואי שתשמעני: רד אלי לתל-אביב. נרד שנינו שכם אחד לרחוץ בים. אולי נטבע. אומרים, שעל יד האוניות העומדות בימה של תל-אביב יש מקום אחד שבו נוח לטבוע, ואין לך מיתה יפה מזו. הגון עליך? ובכן אני מחכה לך. ולמה בשנים? "מפני כיו": טובים השניים מן האחד.¹⁸

עם זאת הנטייה להתלוצץ, במכתביו ומעבר להם, לא תמיד עלתה יפה. לסמיאטיצקי מיוחסת הלצה שיוחסה, בטעות, לביאליק וגרמה להאשמתו בגזענות, כפי שכתב אריה אבנרי (2003), המתבסס על המאירי (1968): "מפי סמיאטיצקי נזרקה המימרה ההיתולית על הפרענקים והערבים, ולא כפי שהיא נפוצה בפי הבריות: 'אני שונא את הערבים על שהם דומים לפרענקים', אלא 'אך אפשר לשנוא את הערבים, הלא הם דומים לפרענקים'".

מעבר למעטה של בדיחות דעת עולות הדאגות הרבות שהטרידו אותו. בעודו באירופה עקב בדאגה אחרי המצב בארץ ישראל. במכתב לצבי וויסלבסקי הוא כותב לו: "המצב בא"י נורא", ומספר על המורה נ' (כנראה נח) פינס שמבקש לנוס "מנוסת רעב" לגרמניה בחיפושיו אחר עבודה.¹⁹ במישור האישי הרבה להביע דאגה לבריאותם המידרדרת של קרובים וידידים, בין השאר צבי

¹⁸ תל-אביב, 12.8.41 (התאריך אינו ברור, וקשה לקבוע בוודאות אם הכוונה לאוגוסט או למאי). מכון גנזים, ארכיון צבי וויסלבסקי, מס' 69, סימול 7771. צבי וויסלבסקי (1957–1889) היה סופר, עורך ומתרגם, בעל תואר דוקטור מאוניברסיטת ברלין. בשנות הארבעים שימש כעורך מאזנים. היה חבר בוועד הלשון ובאקדמיה ללשון העברית. כתב ותרגם ספרי הגות וזכה פעמיים בפרס טשרניחובסקי לתרגום.
¹⁹ הומבורג, ללא תאריך. מכון גנזים, ארכיון צבי וויסלבסקי, מס' 69, סימול 7771. נח פינס (1871–1939) היה משורר ומורה, ממקימי "החדר המתוקן" במזרח אירופה, שמטרתו הייתה להקנות חינוך עברי ציוני. בארץ לימד בסמינר לוינסקי ומ-1923 שימש כמנהלו.

וויסלבסקי²⁰ ואהרן אברהם קבק.²¹ לאחר שעלה לארץ, ובעיקר בשנות הארבעים, נחרד מהמתרחש באירופה. במכתב לחבריו, עמנואל ומלכה סמסונוב, ממיסדי זיכרון יעקב, דיבר על הצורך בנקמה והביע את תקוותו ש" [...] נזכה לראות בקרוב בנחמת ציון וירושלים ובנקמת דמנו השפוך, הצועק מן האדמה – נקמה!"²² כמו כן סיפר על צרותיו שלו, על הסכסוכים שנקלע אליהם במהלך עבודתו כנציג אמנות, על אי הנחת מעבודתו באמנות ובמקומות אחרים ועל קשייו הכלכליים. במכתב לאהרן אברהם קבק הוא מספר כי מצב עסקיו בכי רע והם שקועים "תשע אמות באדמה" ו"היו ללא-כלום".²³ הוא מציע לקבק לשקול אפשרות של שותפות עסקית, שטיבה אינו מצוין, שכן " [...] מכל פרנסותי לא תחייה כל נשמה, או לי מ'אמנות', אוי ממוסד ביאליק, אוי מהקרן-הקיימה [כך במקור, בניקוד]".

מרירותו של סמיאטיצקי נבעה בין השאר מכך שכמתרגם וכעורך לא נהנה מהפריווילגיות שמחן נהנו הסופרים. במכתב ששלח ליוסף וייץ, בתגובה על הצעתו לרכוש מגרש בכפר מל"ל,²⁴ הוא כותב באירוניה:

אני מביע לך תודה על הצעתך. עכשיו ודאי שאין מקום להצעה זו, שהרי כל הסופרים כמעט כבר נאחזו באדמה בדרומה של תל אביב, וכיוון שאני לא זכיתי להיות סופר בישראל לא זכיתי ל"מקום" גם שם. (ההדגשה שלנו)

²⁰ פרנקפורט, 22.9, ללא ציון שנה. מכון גנזים, ארכיון צבי וויסלבסקי, מס' 69, סימול 7771.

²¹ חתום על ידי רבקה ואריה לייב סמיאטיצקי, 28.7, ללא ציון שנה. המכתב פונה לנמען לא ידוע (כנראה לצבי וויסלבסקי) בדבר מחלתו של קבק. מכון גנזים, ארכיון צבי וויסלבסקי, מס' 69, סימול 7771. אהרן אברהם קבק (1881–1944) היה סופר, מתרגם ומורה לספרות עברית. בעל תואר דוקטור מאוניברסיטת ברלין. נודע בייחוד בזכות הרומנים ההיסטוריים שלו.

²² חתום על ידי רבקה ואריה לייב סמיאטיצקי, 2.3, ללא ציון שנה. מכון גנזים, ארכיון אריה לייב סמיאטיצקי, מס' 230, סימול 96332.

²³ ערב ראש השנה תש"א. מכון גנזים, ארכיון אהרן אברהם קבק, מס' 589, סימול 12787.

²⁴ תל-אביב, 18.1.39. מכון גנזים, ארכיון יוסף וייץ, מס' 36, סימול 13447. יוסף וייץ (1890–1972) היה סופר, אגרונום ומראשי הקרן הקיימת לישראל. מ-1932 ניהל בה את מחלקת הקרקעות והייעור. לאחר קום המדינה המשיך לכהן כמנהל מחלקת הקרקע והייעור, וכן נבחר לשמש חבר בדירקטוריון של הקרן הקיימת. היה חבר בוועדת השמות הממשלתית, ושותף בהקמת מנהל מקרקעי ישראל.

לקראת סוף ימיו ולאחר שעזב את הוצאת אמנות העיב על סמיאטיצקי סכסוך כספי, שלאחר מותו התפתח לריב עם אלמנתו רבקה סמיאטיצקי. מסתבר שדרש משושנה פרסיץ לשלם לו פיצויים על עבודתו כעורך הספרותי של אמנות במשך עשרים ושמונה שנים, אך הם לא הגיעו לעמק השווה. לאחר פטירתו הציעה שושנה פרסיץ, שיוצגה על ידי אחיה משה זלטופולסקי, לשלם לרבקה סמיאטיצקי, שיוצגה על ידי אגודת הסופרים, סכום של 500 לא"י. סכום זה לא הניח את דעתם של נציגי אגודת הסופרים – אשר ברש, י.ד. ברקוביץ ויעקב פייכמן, ולא היה בו די כדי להקים למענה קרן שישתתפו בה לצד אמנות גם הוצאת דביר והקרן הקיימת – מקומות עבודתו האחרונים. לדבריהם, "עמידה זו על המקח מצד 'אמנות', כדי לקפח שכרו של סופר אחרי מותו, אינה הוגנת לאנשי-תרבות ואינה ראויה כלל למידת העבודה הכבירה והמצוינת, שהשקיע הסופר המנוח בעריכתם של ספרי 'אמנות'".²⁵ שושנה פרסיץ דחתה את דרישתם והזכירה את היחסים העכורים עם סמיאטיצקי טרם פטירתו. לדבריה, הציעה לו פיצוי מרצונה הטוב "ומתוך הבלגה על כל הצער והעלבון שנגרם לי ללא כל סיבה מצדו על ידי המנוח במשך שלושה חודשי חייו האחרונים".²⁶ אגודת הסופרים נאלצה לוותר, וסוף הפרשה במכתב ששלח אברהם ברוידס, מזכיר אגודת הסופרים, ובו ביקש משושנה פרסיץ להמציא מיד לידי רבקה סמיאטיצקי את הסכום בסך 500 לא"י והביע מורת רוח מהתנהלותה:

בתשובה על מכתבך מיום 23/4 אנו מתכבדים להודיעך, כי אין אנו רואים עוד צורך להמשיך את ויכוח-הסרק בעניין סמיאטיצקי ז"ל, מאחר שלא מצאנו בך די רצון להשתתף אתנו בלבב שלם בדאגתנו למצבה של אלמנתו.²⁷

לאחר פטירת בעלה נותרה רבקה סמיאטיצקי ערירית, ללא הגנה וללא אמצעי מחיה. במכתביה לעמנואל ומלכה סמסונוב היא מדווחת על בריאות רופפת ומצוקה כלכלית, ועל חיפוש מקורות פרנסה, אפילו כמנהלת משק בית:

²⁵ תל-אביב, 24.4.45. הספרייה הלאומית, ארכיון שושנה פרסיץ, סימול 2041 4* ARC.06 01.

²⁶ תל-אביב, 23.4.45 (נראה שנפלה שגיאה בתאריך. לפי התאריך העברי המצוין במכתב, י"ז באייר תשי"ח, הוא נשלח ב-30.4.45). הספרייה הלאומית, ארכיון שושנה פרסיץ, סימול 2041 06 01 4* ARC.

²⁷ תל-אביב, 3.5.45. הספרייה הלאומית, ארכיון שושנה פרסיץ, סימול 2041 06 4* ARC.01.

בקשתי אליכם: אם [במקור: איס] זה אפשר, ואם אתם יכולים להשתדל שאוכל לקבל עבודה במוסד החשוב הזה [לא צוין מהו], בתור מנהלת משק בית, מחסן הלבנים והבגדים. יש לי מכונת תפירה עם מטר חשמלי משלי. אני יכולה לתפור, לתקן ולסדר וכו' וכו'.²⁸

הצעה להוציא קובץ לזכר אריה לייב סמיאטיצקי נדחתה על ידיה בהיעדר אמצעי מימון. לדבריה, "ואשר להוצאת הקובץ לזכרו, הרי עניין זה צריך לעלות כסף רב. ולא רק שאין לי הכסף הדרוש לכך, אלא שאין פה גם מי שיתעניין בכך".²⁹ מדבריה מצטייר, שוב, חוסר הביטחון במעמד של העורכים הספרותיים והאפשרויות הכלכליות המוגבלות שעמדו לרשותם.

7. הגרסה המעודכנת שלא ראתה אור

מסתבר שסיפורו של תרגום סמיאטיצקי לא תם עם פטירתו ב-1945 ועם פרסום המהדורה האחרונה של התרגום ב-1952. מהמסמכים שמצאנו בארכיון שושנה פרסיץ בספרייה הלאומית³⁰ עולה שנעשה ניסיון לעדכן את התרגום, אומנם לא ידוע מתי, אבל ברור שהדבר נעשה לאחר שיצאה מהדורת 1952, מכיוון שנעשו תיקונים בכתב יד בגוף הספר במהדורה זו. מדובר בשני מסמכים שנמצאים בארכיון פרסיץ: הראשון הוא מהדורת 1952 שתוקנה בכתב יד בעמודים 1–76 (להלן גרסה 1). התיקונים רבים, כמעט בכל משפט ובוודאי בכל פסקה ופסקה. המסמך השני (להלן גרסה 2) היא מעין מחברת עבה בכריכה קשה שבה נכתב בכתב יד ברור ויפה התרגום המעודכן של הטקסט כולו, לרבות התיקונים שנעשו ב-76 העמודים הראשונים של מהדורת 1952, ושינויים נוספים. כמו כן נמצא צרור דפים מודפסים במכונת כתיבה של כל גרסה 2.

ככל הנראה נעשה העדכון כחלק ממפעל העריכה מחדש של תרגומי הוצאת אמנות בשנות החמישים והשישים. מאחורי עדכון התרגומים עמדה שושנה פרסיץ, מייסדת ההוצאה ובעליה. נכדתה, רחלי אידלמן לבית שוקן, סיפרה לנו³¹ שהיוזמה הייתה שלה, אז נערה צעירה שנכנסה לראשונה לעולם

²⁸ תל-אביב, 30.7.48. מכון גנזים, ארכיון אריה לייב סמיאטיצקי, מס' 230, סימול 96218.

²⁹ מכתב לדניאל פרסקי, 20.7.47. מכון גנזים, ארכיון דניאל פרסקי, מס' 21, סימול 68015. פרסקי (1887–1962) היה סופר, עורך ופובליציסט עברי, שחי ופעל בארצות-הברית, לשם היגר ב-1906.

³⁰ הספרייה הלאומית, ארכיון שושנה פרסיץ, סימול 01 45 2041 *ARC.4.

³¹ התכתבות במייל בין רחל ויסברוד לרחלי אידלמן, 18.1.24.

המו"לות. לדבריה שכנעה את סבתה שהתרגומים התיישנו ויש צורך לעדכן אותם. היא וסבתה ערכו ביחד את תרגום **הלב** של יום-טוב הלמן שראה אור לראשונה בעריכת סמיאטיצקי (דה אמיצ'יס 1923) ויצא שוב בעריכתן (דה אמיצ'יס 1958):

[...] סבתא הציעה שאבוא אל ביתה "ביום שישי לפני כניסת השבת" ואראה לה מה מיושן בספר.

שמחתי מאד ובאתי. הראיתי לה שהיו שם מלים כמו אופיצירים במקום קצינים, גרנדירים במקום רובאים, חפצה במקום רוצה ועוד דוגמאות כאלה.

היא לקחה מחברת ועיפרון והתחלנו לדון בכל משפט ואני כתבתי הכול במחברת. וכך המשכנו כל יום שישי במשך כמה שבועות עד שכתבתי את כל כתב היד בכמה מחברות.

סבתא הוציאה מחדש את הספר [התרגום הערוך מחדש של **הלב**] שגם לפני כן היה רב מכר והוא הפך להיות רב מכר גדול יותר ממה שהיה קודם.

בקטלוג הספרייה הלאומית צוין כי התרגום שראה אור מחדש ב-1958 נערך על פי המקור בידי ש' רוז – לדברי רחלי אידלמן, שם עט של שושנה פרסיץ ששמה הפרטי הלועזי היה רוזליה. לדבריה, בעקבות הצלחת הגרסה הערוכה של **הלב** ראו אור תרגומים ערוכים נוספים של הוצאת אמנות. מהתחקות אחרי ספרי "אמנות" בקטלוג הספרייה הלאומית ובאתרי מסחר בספרים עולה שבשנות החמישים והשישים ראו אור מחדש תרגומים של כמה כותרים, כמו **ילדי המערות בעמק הנעלם** בתרגום אברהם פרנק (זונלייטנר 1960 [1924]), **שתי ערים** בתרגום משה בן-אליעזר (דיקנס 1960 [1929]), **בישימון ובערבה** בתרגום יוסף ליכטנבום (סנקביץ' 1964 [1928]), **ספר הג'ונגל** או בשמו הקודם **ספר היער** בתרגום יצחק לייב ברוך (קיפלניג 1965 [1927]), **פינוקיו** בתרגום ישראל דושמן (קולודי 1965 [1931]) ו**מסעו ופגעיו של הקפיטן הטרס** בתרגום יצחק ספיבק (ורן 1965 [1926]). בחלק מן הספרים צוין במפורש שעברו עריכה מחדש. כך לדוגמה צוין בתרגום המעודכן של **שתי ערים**: "נערך בידי ש' רוז" וב**ספר הג'ונגל** נכתב: "השוואה למקור האנגלי – מרים ארן, תרגום השירים – יוסי גמזו". הספרים מנוקדים, כפי שנהגה ההוצאה בכל שנותיה, אך הגופן הוחלף וגם העטיפות צוירו מחדש על ידי הציירת חווה וולפרט ריצ'רד.

ככל הנראה התכוונה ההוצאה להוציא לאור גם תרגום ערוך של **עליסה בארץ הנפלאות**. עם זאת בארכיון שושנה פרסיץ לא נמצאו עדויות לזהות העורכים וגם רחלי אידלמן לא ידעה לומר מי אחראי לעריכה ומדוע לא ראתה אור הגרסה הערוכה. היא העלתה כמה השערות בנוגע לזהות העורכים. לדבריה, ייתכן שהייתה זו שושנה פרסיץ עצמה, או בתה ריטה סירקין שעבדה זמן מה לצד אימה בהוצאת אמנות,³² או, בגלל הדמיון בכתב-היד, שולמית שוקן, אימה של רחלי אידלמן. האפשרות ששושנה פרסיץ עצמה כתבה את גרסה 2 נשללה מכיוון שכתב היד אינו שלה.³³ ייתכן גם שאין מדובר בבת המשפחה, מפני שכפי שמציין נייגר (2017: 94–95), ההוצאה שכרה לעדכון התרגומים גם עורכים חיצוניים, כמו שראינו ב**ספר הג'ונגל** שהוזכר לעיל. בתשובה לשאלתנו מדוע הוציאו לאור ב-1952 מהדורה חדשה של תרגום 1924, כאשר שנה קודם לכן, ב-1951, ראה אור התרגום של אהרן אמיר (Weissbrod 1996; בן-שחר 2019), השיבה רחלי אידלמן כי לדעתה "את סבתא לא העסיקו הספרים המתחרים כי היא הייתה בטוחה ששלה הם המוקפדים ביותר בהוצאה לאור".

ההשוואה בין הנוסח הערוך לבין נוסח 1924, שהתפרסם שוב ללא שינויים ב-1946 וב-1952, מחדדת מצד אחד את מאפייני תרגומו של סמיאטיצקי ואת דפוסי עבודתו כמתרגם, ומצד אחר – מאירה את השינויים שחלו בנורמות התרגום לעברית: הלשון עברה מודרניזציה, גברה השאיפה להיצמד למקור, וניכר ויתור מוחלט כמעט על המגמה לייחוד הטקסט, לרבות עברות השמות. נבחן כמה דוגמאות לשלושת העניינים האלה, לרבות מקרים שבהם נשארו פתרונותיו של סמיאטיצקי בעינם.

א. מודרניזציה של הלשון

המקור האנגלי	תרגום סמיאטיצקי	גרסה 1	גרסה 2
waistcoat (p. 26)	חזייה (עמ' 2)	חזייה	חזייה

³² ריטה פרסיץ הייתה מהקרייניות הראשונות ברדיו העברי בארץ ישראל.

³³ כך סבור גם אריק קיציס, הארכיונאי בספרייה הלאומית שטיפל בארכיון שושנה פרסיץ (התכתבות במייל, 6.2.24).

מחילה	מחילה	מחתרת (עמ' 2)	rabbit-hole (p. 26)
גדר חיה	גדר חיה	גדרת רעננה (עמ' 2)	hedge (p. 26)
רעל	סם מוות	סם מוות (עמ' 9)	poison (p. 31)
בכתה	ותיתן בבכי קולה	ותיתן בבכי קולה (עמ' 11)	cried (p.32)
טלסקופ	טלסקופ	קרן חזות (עמ' 14)	telescope (p. 35)
הכפפות	הכפפות	הכסיות (עמ' 18)	gloves (p. 37)
האנסה לדבר אתו?	האנסה לבוא עמו בדברים?	האנסה לבוא עמו בדברים? (עמ' 22)	Would it be of any use, now [...] to speak to this mouse? (p. 41)
מספיק, תודה	מספיק, תודה	רב, רב, תודה (עמ' 49)	No more, thank ye (p. 62) [סגנונו של ביל מעיד על מעמדו החברתי]
יש לי משהו חשוב לאמור!	יש לי משהו חשוב לאמור! [בתיקון הוחזר גם סימן הקריאה שבמקור]	דבר נחוץ לי אליך (עמ' 56)	I've something important to say! (p. 68)

כפי שאפשר לראות, המגמה למודרניזציה של הלשון נשמרה ואף התחזקה בגרסה 2, אם כי לא בכל מקרה. כך, לדוגמה, בשתי הגרסאות נותרה על כנה המילה "חזייה" בתיאור לבושו של השפן (שטרם הוחלף בארנב). ואילו בתרגומה

של רנה ליטוין (קרול 1997) הפכה החזייה לאפודית, ככל הנראה מפני שהמילה "חזייה" מוכרת בעברית המודרנית במשמעות אחרת.

ב. היצמדות למקור

המקור האנגלי	תרגום סמיאטיצקי	גרסה 1	גרסה 2
the bank (p. 25)	הגבע (עמ' 1)	הגבע	שפת-הנחל
tumbling down stairs (p. 27)	לנפול מעל הסולם (עמ' 3)	לנפול מן המדרגות	ליפול מן המדרגות
beautifully marked in currants (p. 33)	כתוב הדר, מעשה זר (עמ' 12)	כתוב הדר בצימוקים	כתוב הדר בצימוקים
cucumber-frame (p. 60)	זכוכית החממה שלקישואים (עמ' 45) [ייתכן שמדובר בחוסר הבחנה בין שני סוגי הירק בעברית המתחדשת (אבן-זהר 1976 : 2)]	זכוכית החממה שבמלפפונים	זכוכית החממה של המלפפונים
barrow (p. 63)	עגלה (עמ' 47)	מריצה	מריצה
the Caterpillar (pp. 67–73) ³⁴	גמזאי הגזם (עמ' 60–54)	גזם	זחל
yawned (p. 73)	גיהק (עמ' 60)	פיהק	פיהק

³⁴ קרול כותב את שמות היצורים השונים באות גדולה, כאילו מדובר בשם פרטי, אך מוסיף להם יידוע, כמו בשם כללי.

merely remarking, as it went (p. 73)	זחל ונעלם בדשא ורק העיר מגמגם (עמ' 60)	זחל ונעלם בדשא ורק העיר בלכתו	זחל ונעלם בדשא ורק העיר בלכתו
began whistling (p. 82)	והתחיל מצפצף (עמ' 70)	והתחיל שורק	והתחיל שורק
Duchess (p. 82)	נסיכה (עמ' 71)	דוכסית	דוכסית

החריגות מהמקור בתרגום סמיאטיצקי נבעו אולי מהישענות על התרגומים מרוסית, כפי שעולה מהבחירה לשנות את שם הגיבורה שעליה הצביעה רנה ליטוין. ייתכן אף שהשתמש בתרגום מרוסית כתרגום מתווך, אך אפשר שמדובר בנטיית הכללית לתרגום חופשי, שכן הוא לא היסס להחסיר ולהוסיף מילים ומשפטים שלמים, כמו לדוגמה בהכשרת הקטע על החזיר שהפך לדג. כפי שמראות הדוגמאות לעיל, בגרסה 1 תוקנו חלק מהאי-דיוקים, והמגמה הזו התחזקה בגרסה 2.

ג. ביטול הייהוד

המקור האנגלי	תרגום סמיאטיצקי	גרסה 1	גרסה 2
Wonderland (בכותרת)	נפלאות (בכותרת)	פלאות	פלאות
jar (p. 27)	פך (עמ' 3)	צנצנת	צנצנת
Christmas (p. 35)	ראש השנה (עמ' 15)	ראש השנה	ראש השנה
[העכבר מספר את תולדות ויליאם הכובש] (עמ' 46– 47)	תולדות בית הורדוס (עמ' 30–32)	תולדות ויליאם הכובש	תולדות ויליאם הכובש
pig (p. 79)	זאב-המים (עמ' 67)	חזיר [כל הקטע על התינוק	חזיר

	שהפך לחזיר [נכתב מחדש]		
חתול מצ'שר הוא [...] ועל כן הוא מחייך	חתול מצ'שר הוא [...] ועל כן הוא מחייך	עלה על לבו זכר הלביבות שאכל בחנוכה (עמ' 71)	It's a Chesire cat [...] and that's why (p.83)
מחול הסרטנים	[פרק זה לא נערך בגרסה 1]	פרק עשירי [ר'] שביט 2020 : 44]	The Lobster Quadrille (p. 131, title of Chapter 10)

כפי שכבר הראו מחקרים קודמים (לדוגמה, רגב 2002), המגמה לייחוד בתרגום סמיאטיצקי בולטת במיוחד בשירים הפרודיים. אלה נמחקו בכתב יד מהספר במהדורת 1952 (גרסה 1) ולא הוצע להם תחליף בגרסה 2. עם זאת בכמה מקרים נשארה בעינה המגמה להחליף פריטי ריאליה זרים בפריטי ריאליה המוכרים יותר לילדים קוראי עברית. כמו אצל סמיאטיצקי הוחלף חג המולד בראש השנה הן בגרסה 1 הן בגרסה 2. בכותרת פרק 10, שעברה עריכה מחדש רק בגרסה 2, לא מוזכרים לובסטר או קוודריל, כנראה הניחו שהילד קורא העברית לא ידע במה מדובר. לעומת זאת שונה בגרסה 2 ההסבר לחיוכו של החתול – הוא מחייך (ולא מגחך כמו אצל סמיאטיצקי) משום שהוא חתול צ'שייר ולא מפני שנוצר בלביבות שאכל בחנוכה. גם שמות הדמויות שסמיאטיצקי הסב לשמות עבריים הוחזרו למקורם, כמו בדוגמאות הבאות:

המקור האנגלי	תרגום סמיאטיצקי	גרסה 1	גרסה 2
Mabel (p. 37)	שרה (עמ' 18)	מייבל	מייבל
Mary Ann (p. 55)	חנה-דבורה (עמ' 40)	מרי-אן	מרי-אן
Bill (p. 55)	לוט (עמ' 40)	ביל	ביל
W. RABBIT (p. 56)	שפן בן צוחר החרודי (עמ' 41) [שמו הוא שילוב	צ. שפן	צ. שפן

		של שפן – גם שם של בעל- חיים וגם שם מקראי; צוחר – מלשון צחור; חרוד – מקום מוצאן]	
אֶרֶב וְאֶרֶב בֶּן- נִיסָן [לְסִירוּגִין]	[פֶּרֶק 7 עַל מְסִיבַת הַתֵּה לֹא נֶעֱרַךְ מַחֲדָשׁ בְּגֵרָסָה 1]	אֶרֶב וְאֶרֶב בֶּן- נִיסָן [לְסִירוּגִין; נִיסָן – תַּחֲלִיף לְמֵאֲרֵס כַּחֲדָשׁ הָאֲבִיב] (פֶּרֶק 7, עמ' 81–93)	March Hare (pp. 93–102)

גם בהיבט זה, השינוי אינו מוחלט, ולראיה: שמו המבוית של הארנב. מעניין לציין שלפעמים נותרו בחירותיו של סמיאטיצקי ללא שינוי בגרסה 1, הועתקו כמות שהן אל גרסה 2, ואז, כאילו בהרהור נוסף, נעשו בהן שינויים. לדוגמה, המילה "גבע", שנכללה בתרגום סמיאטיצקי (והוא אף הזכיר אותה במכתבו לפיכמן כשציטט מהתרגום), נותרה על כנה בגרסה 1 (קרול 1924: 1). בגרסה 2 היא הועתקה, נמחקה, והוחלפה ב"שפת הנחל", על פי המקור. בדומה, הצירוף הלא-אידיומטי "לעשות קידה" (קרול 1924: 5), שלא תוקן בגרסה 1, הועתק, נמחק, והוחלף ב"להחיות קידה".

8. סיכום

מהחומרים הארכיוניים בספרייה הלאומית ובמכון גנזים ניתן ללמוד על המקרה הפרטי של התרגום לעברית של ספרו של קרול, על דפוסי הפעילות של הוצאת אמנות ועל השינויים שחלו בנורמות התרגום לעברית. ייתכן שהמימוש הקיצוני של נורמת הייחוד בתרגומו של סמיאטיצקי נבע מניסיונו להתגבר על מה שראה כזרות הטקסט והיה חלק מהניסיון לקרב את הספר לקוראים הצעירים, ואילו הצורך לעדכן את התרגום נבע מהשינוי שחל בנורמות התרגום הספרותי בין שנות העשרים לשנות החמישים והשישים ומהשאיפה להפוך את התרגום לאדקוואטי

יותר. מעבר לסוגיית נורמות התרגום, אפשר ללמוד ממכתבי סמיאטיצקי על מעמדו האמביוולנטי של העורך, שהיה מעסיק ומועסק כאחת, התמודד עם קשיים כלכליים כמו המתרגמים שהיו תלויים בו לפרנסתם, וחש נחיתות בהשוואה לסופרים. בהקשר רחב יותר, מצטיירת ממכתביו תמונה של פעילות שיטתית לקיומה של ספרות מתורגמת בעברית, באירופה ואחר כך בארץ ישראל, שהוצאת אמנות מילאה בה תפקיד מרכזי. פעילות זאת התקיימה על רקע נדודיה של ההוצאה באירופה ועל רקע חוסר היציבות בחיי המעורבים בה, והיא נמשכה אף בשנות השפל הכלכלי ובמהלכן של טלטלות היסטוריות דרמטיות.

תודות

אנו מודות לאריק קיציס, ממחלקת הארכיונים בספריה הלאומית, להילה צור, הארכיונאית הראשית במכון גנזים, לבועז טל, מצוות הארכיונאים במכון גנזים ולרחלי אידלמן מהוצאת שוקן על עזרתם.

מראי מקום

יצירות ספרות

- דה אמיצ'יס, א' (1923). **הלב**, תרגם יום-טוב הלמן, ערך א' שמי [אריה-לייב סמיאטיצקי]. פרנקפורט: אמנות.
- דה אמיצ'יס, א' (1958). **הלב**, תרגם יום-טוב הלמן, ערך על פי המקור על ידי ש' רוז [שושנה פרסיץ]. תל-אביב: אמנות.
- דיקנס, צ' (1960 [1929]). **שתי ערים**, תרגם משה בן-אליעזר, ערך על פי המקור על ידי ש' רוז [שושנה פרסיץ]. תל-אביב: אמנות.
- הירונימוס, ק"פ (1923). **מסעי הברון איש מינכהויזן ומוצאיו**, תרגם אביגדור המאירי (פזירשטיין). פרנקפורט: אמנות.
- ורן, ז'ול, (1965 [1926]). **מסעו ופגעיו של הקפיטן הטרס**, תרגם יצחק ספיבק. תל-אביב: אמנות.
- זונלייטנר, א"ת (1960 [1924]). **ילדי המערות בעמק הנעלם**, תרגם אברהם פרנק. תל-אביב: אמנות.
- טוויין, מ' (1928). **מאורעות הקלברי פין**, תרגם יהודה קרני. תל-אביב: אמנות.
- מיכאליס, ק' (1944). **המסע הגדול של ביבי**, תרגם א' אחירב [אריה לייב סמיאטיצקי]. תל-אביב: אמנות.
- סנקביץ', ה' (1964 [1928]). **בישימון ובערבה**, תרגם יוסף ליכטנבום. תל-אביב: אמנות.
- קולודי, ק' (1965 [1931]). **פינוקיו**, תרגם ישראל דושמן. תל-אביב: אמנות.

קיפלינג, ר' (1965 [1927]). **ספר הג'ונגל** [מקודם **ספר היער**], תרגם יצחק לייב ברוך, השירים תורגמו על ידי יוסי גמזו, השוואה למקור האנגלי על ידי מרים ארן. תל-אביב: אמנות.

קרול, ל' (1924) [מהדורות נוספות יצאו ב-1946 וב-1952]. **עליסה בארץ הנפלאות**, תרגם ל' סמן [אריה לייב סמיאטיצקי]. תל-אביב: אמנות.

קרול, ל' (1951). **עליזה בארץ הפלאות**, תרגם אהרן אמיר. תל-אביב: מחברות לספרות. קרול, ל' (1987). **עליסה בארץ הפלאות**, תרגם אוריאל אופק. תל-אביב: מחברות לספרות.

קרול, ל' (1997). **הרפתקאות אליס בארץ הפלאות**, תרגמה רנה ליטוין. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, ספרי סימן קריאה.

קרול, ל' (2012). **הרפתקאותיה של אליס בארץ הפלאות**, תרגמה עטרה אופק. בן-שמן: מודן.

ריד, ט"ב (1943). **זקני בית הספר בוויילובי**, תרגם א' אחירב [אריה לייב סמיאטיצקי]. תל-אביב: עם עובד.

Carroll, L., (1970) (revised edition). **The Annotated Alice: Alice's Adventures in Wonderland & Through the Looking-Glass and What Alice Found There**, Martin Gardner (ed. and annotator). London: Penguin.

תאוריה, מחקר וביקורת

אבן-זהר, א' (1976). מה בישלה גיטל ומה אכל צ'יצ'יקוב? למעמד הדנוטאציה בלשון הספרות העברית בדורות האחרונים. **הספרות**, 23, 1–6.

אבנרי, ש' (2003). ביאליק ועדות המזרח: אנטומיה של עליזה ועלבון שווא. **הארץ** 30 בדצמבר. <https://www.haaretz.co.il/misc/2003-12-30/ty-article/0000017f-db8a-df9c-a17f-ff9aac6b0000>

אוח, (1946). תיקון לנשמה. **הארץ** (1 בפברואר), עמ' 5.

אופק, א' (1985). תרגומים מעשה 'אמנות': תרומתה של הוצאת 'אמנות' לספרות הנוער שלנו. **ספרות ילדים ונוער**, 42–43, 31–35.

בן-שחר, ר' (2019). עליזה בארץ הפלאות – קווים לשוניים-סגנוניים לתרגומו של אהרן אמיר. בתוך: **לשון סופרים ולשון הספרות** (עמ' 453–489). תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.

גרינבלאט, נ' (1924). פנקס ספרותי. **הד ליטא** (18 ביוני), עמ' 12.

גרינבלאט (גורן), נ' (1942). 'אמנות' (במלאת כ"ה לקיומה). **מאזנים**, יד(ו), 368–369.

דיסקין, ט' (2022). 'חוכמת נשים' על פי שושנה פרסיץ: אשת חינוך בעלת חזון ומחוקקת פורצת דרך. **דפים**, 77, 61–80.

המאירי, א' (1968). **ביאליק על אתר: שיחות-דגש ושיחות חתף**. תל-אביב: ניב.

טורי, ג' (1977). **נורמות של תרגום והתרגום הספרותי לעברית בשנים 1930–1945**. תל-אביב: המכון הישראלי לפואטיקה וסמיוטיקה על שם פורטר ומפעלים אוניברסיטאיים להוצאה לאור.

- נייגר, מ', (2017). **מוציאים לאור כמתווכי תרבות: היסטוריה תרבותית של מאה שנות הוצאה לאור בעברית בישראל (1910–2010)**. ירושלים: מן.
- רגב, מ', (2002). עליסה בארץ העברית (על השירים בשני תרגומים של ספרו של לואיס קרול), בתוך: **תחושתו של אדם המתגנב אל ילדותו/אסופת מאמרים על ספרות ילדים ונוער** (עמ' 123–134). ירושלים: כרמל.
- שביט, ז', (1996). מקרה מבחן: הרפתקאות עליסה בארץ הפלאות, בתוך: **מעשה ילדות: מבוא לפואטיקה של ספרות ילדים** (עמ' 201–263). תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- שביט, ז', (עורכת ומחברת ראשית), (1998). **בנייתה של תרבות עברית (תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה, 5)** (עמ' 208–215, 480), משה ליסק (עורך). ירושלים: האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים ומוסד ביאליק.
- שביט, ז', (2020). 'הכי בבית בעולם' – על 'ביות' בספרות הילדים המתורגמת לעברית. **ביקורת ופרשנות, 46**, 35–74.
- Edelman, R. (2006). Shoshana Persitz, in **Jewish Women: A Comprehensive Historical Encyclopedia**, Paula E. Hyman and Dalia Ofer (eds). Jerusalem: Shalvi. Online at Jewish Women Archive: <https://jwa.org/encyclopedia/article/persitz-shoshana>
- Munday, J. (2014). Using primary sources to produce a microhistory of translation and translators: Theoretical and methodological concerns. **Translator: Studies in Intercultural Communication 20**(1), 64–80.
- Shavit, Z. (1980). The ambivalent status of texts: The case of children's literature. **Poetics Today 1**(3), 75–86.
- Weissbrod, R. (1996). 'Curiouser and curiouser': Hebrew translations of wordplay in *Alice's Adventures in Wonderland*. **The Translator 2**(2) (a special issue on wordplay and translation, ed. Dirk Delabastita), 219–234.